

Türk Dillerinin Sözlükleri ve Türk Sözlükçülüğü

Mehmet Ölmez

01. Herşeyden önce burada değineceğimiz, sözünü edeceğimiz sözlüklerin kendi dönemlerinin veya ilgili oldukları dillerin, lehçelerin en tipik temsilcileri olduklarını, değinilmesi gereken bir çok sözlüğe burada değinemediğimizi, değindiklerimize de çok az yer ayırabildiğimizi belirterek söze girmek istiyoruz.

01.1 Kaşgarlı ve Kıpçak Sözlükleri: Türk Sözlükçülüğü denildiğinde doğal olarak akla ilk gelecek sözlükçü, dilci Kaşgarlı Mahmud olacaktır. KM, hemen her dilseverce bilindiği gibi döneminin Türk lehçelerine ait söz varlığını ağız/lehçe, anlambilim özelliklerini dikkate alarak, geçtikleri bağlamı gösteren cümlelerle, şiir parçalarıyla oluşturmuştur. KM, sözlüğünü, döneminin geçerli yöntemi olan Arap sözlükçülüğüne bağlı olarak, Türkçe sözcükleri elden geldiğince bu kurallara göre sıralayarak düzenlemiştir. Kullanım itibarıyla oldukça faydalı olan bu sisteme hemen hemen benzer bir örnek olarak günümüzden Sir Gerard Clauson'un sözlüğünü örnek verebiliriz. Kaşgarlı'nın sözlüğünün düzeni üzerine Atalay çevirisinin girişine bakılabilir. Tamamlanmasından yaklaşık 800 yıl sonra İstanbul'da Ali Emiri Efendice bulunan sözlük ilk önce Kilisli Rıfat tarafından Arap harfleriyle 3 cilt halinde bastırılmış,¹ buna dayanarak da ünlü Arapbilimci C. Brockelmann tarafından 1928'de Divan'daki sözcükleri kapsayan bir sözlük hazırlanmıştır.² Daha sonra, sizlerce de bilindiği üzere, B. Atalay Orta Türkçe-Arapça bu sözlüğü bugünkü Türkçeye çevirmiş ve bu çeviri de TDK yayınları arasında çıkmıştır.³ TDK ayrıca Divan'ın bir tıpkıbasımını yayınlamışsa da ne yazık ki bu tıpkıbasımın iyi olduğunu söyleyemeyiz. Geç de olsa iyi bir tıpkıbasım ancak

¹ كتاب ديوان لغات الترك . جلد اول ١٣٣٣؛ جلد ثانی ١٣٣٣؛ جلد ثالث ١٣٣٥.

² Carl Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz*. Budapest/Leipzig 1928.

³ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi* I (1939), II (1940), III (1941), IV Dizin "Endeks" (1943), ayrıca bkz. 1985-86'da ve 1992'de yapılan tıpkıbasımlar.

1990 yılında gerçekleştirilmiştir.⁴ Bu arada hemen Dehri Dilçin'ce Arap harfleri ile Divan'daki Türkçe sözcükleri Atalay çevirisine göre sayfa numarasını gösteren bir dizinin hazırlandığını da burada belirtelim⁵. TDK 1972'de kolay kullanım amacıyla ayrıca kısa bir Divan dizini/sözlüğü de hazırlamıştır.⁶ Divan daha sonra Amerikalı Türkbilimciler R. Dankoff ve J. Kelly tarafından tekrar ele alınmış ve Türkbilimindeki yeni ilerlemelere bağlı olarak daha sağlam bir çeviri ortaya konulmuştur.⁷ Atalay çevirisi çeşitli Türk ülkelerinde de kendi dillerine çevrilmiş (örneğin Özbekçe ve Yeni Uygurca çeviriler), uzun süre de yurt içi ve dışında bir başvuru kaynağı olarak kullanılmıştır. Yine bu çeviri son sekiz yılda tıpkıbasım yöntemiyle iki kez daha yayınlanmışsa da sözkonusu baskılar sırasında Türkbiliminin son 50 yıldaki gelişmeleri dikkate alınmamış, o günkü sözlük gereksinimini karşılamak amaçlanmıştır.

Binlerce sözcüğün, eylemin toplandığı Divan'da, Kaşgarlı hemen her eylemin geniş zamanını (-ur ile mi yoksa -ar ile mi olacağını) göstermiştir: تری آزدی : آزدی ol teri ezdi 'o, deriyi kazıdı, sıyırdı' . آزماک . آزار . ezer - ezmek." (Atalay, c. I, s. 165)

Atalay'ın çevirisinden yaklaşık kırk yıl sonra R. Dankoff ve J. Kelly tarafından yapılan İngilizce çeviride ise Türkbilimi araştırmalarındaki yeni bilgiler ışığında, çoğu eski okuyuş yanlış düzeltilmiş, ortaya sağlam bir çeviri konulmuştur. Türk metinbilimine yabancı araştırmacılarca bu yayın kullanılırken dikkat edilmesi gereken küçük ancak önemli bir sorun vardır: Söz konusu Amerikan basımı kitapta *i* ünlüsü de *i* ile gösterilmiştir; *q* (*k*), *g* yanında bu ünlünün gerçekte *i* olduğu (*çiq /çık-/*, *qış /kış/*, *qil- /kıl-/* örneklerinde olduğu gibi) anlaşılırsa da kimi zaman insanı yanıltacak örneklerle de karşılaşabiliriz: *tin-* (yağmur tindi) örneği *i* ile *yağmur tındı* anlaşılmalı.

01.2 Kıpçak Sözlükleri ve Sözlükçülüğü. Memlukların Mısır'da yönetimi ele almalarından sonra Türkçe, daha doğru bir deyişle Kıpçakça önem kazanmış ve karşılıklı olarak çok sayıda sözlük ve gramer yazılmıştır. Bunlardan en önemli bir

⁴ *Dîvânü Lûgati't-Türk*. Kaşgarlı Mahmud, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1990.

⁵ Dehri Dilçin, *Arap Alfabesine göre Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi Dizini*. TDK, Ankara 1957.

⁶ *Divanü Lûgat-it Türk Dizini*. TDK, Ankara 1972.

⁷ Robert Dankoff and James Kelly, *Compendium of the Turkic Dialects (Dîwân luğât at-Türk)*. I-III, 1982, 1984, 1985.

01.2 Kıpçak Sözlükleri ve Sözlükçülüğü. Memlukların Mısır'da yönetimi ele almalarından sonra Türkçe, daha doğru bir deyişle Kıpçakça önem kazanmış ve karşılıklı olarak çok sayıda sözlük ve gramer yazılmıştır. Bunlardan en önemli bir ikisinin adını anarsak, Houtsma'nın çalıştığı *Tercümân-i türkî ve arabî*, Caferoğlu'nun çalıştığı *Kitabü'l-idrâk*, Atalay'ın çalıştığı *Ettuhfetü'z-zekiyye* önde gelen Memluk Kıpçak sözlüklerindedir.⁸

02.1 Osmanlıca içinse çeviri sözlükler oldukça önemli yer tutar, Arapçadan veya Farsçadan Türkçeye yapılan sözlük çevirileri.

02.2 Yine Osmanlıcaya koştur diyebileceğimiz bir dönemde konuşulan Çağatayca için de çok sayıda Çağatayca-Farsça sözlük hazırlanmıştır. Bunlardan en önemlisi Mirza Mehdi'nin *Senglah* adıyla bilinen sözlüğüdür.⁹ Çağatay sözlükleriyle ilgili olarak çağdaş anlamda bütünlüklü, kapsamlı çalışmaların, bildiğimiz kadarıyla, henüz yapılmadığını da belirtelim.¹⁰

02.3 Batıda belli bir süre sonra Osmanlıca, Farsça ve Arapçayı da içine alan sözlükler hazırlanmıştır. Bu konunun ilkleri arasında Meninski'nin adı önde gelir.¹¹ Son dönemler içinse Zenker'in sözlüğünü anabiliriz.¹² Meninski'nin sözlüğü üzerinde kısaca durmak gerekirse, öncelikle sözlüğün üç dilli olarak, Arapça, Farsça ve Türkçe olarak düzenlendiğini belirtmeliyiz. Meninski, sözlüğünde maddebaşı olarak her sözcüğü Arap harfleriyle vermiş, sonra yazıçevrimini ve hangi dile ait olduğunu (a., p., t. = Arapça, Farsça, Türkçe) göstermiştir. Arapça maddebaşlarının altında söz konusu sözcüğün Türkçede kullanıldığı yapılara da yer vermiştir. Bizim için en önemli özelliği ise, Osmanlıca metinlerin okunuşunda özellikle yuvarlak ünlülü sözcüklerin doğru okunuşunda yardımcı oluşudur. Bir örnek vermek gerekirse, Türkbilimi çevrelerinde de bilindiği gibi Türkçe *üvey* sözcüğü gerçekte, Anadolu'nun çoğu yöresinde olduğu gibi, *ö* ile *övey* şeklindedir;

⁸ Memluk Kıpçakçası ve sözlükleri için bkz. O. Pritsak, "Das Kiptschakische", *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Wiesbaden 1959: 75-76. sayfalar.

⁹ Mirza Mehdi için bkz. Sir Gerard Clauson, *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language*. London 1960.

¹⁰ Değişik Çağatay sözlükleri için bkz. Hasan Eren "Çağatay Lûgatleri Hakkında Notlar", *AÜ-DTCF Dergisi*, c. 8, 1-2, Ankara 1950: 145-163.

¹¹ Francisci a Mesgnien Meninski, *Lexicon arabico-persico-turcicum*. I-IV, Viennae 1780.

¹² Julius Theodor Zenker, *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch*. I-II, Leipzig 1866. Yaklaşık yüzyıl sonra küçültülerek tıpkıbasım halinde yeniden yayınlanmıştır.

bugünkü Türkçedeki ü'lü şekil ise alfabe değişikliğinden sonra İstanbul ağzının yazıya yansımından başka birşey değildir: اوکی ögej, & vul. اوکه öge. adj. ... انا اوکی ögej ana ... (c. I, s. 379a).

Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlıda Türkçenin "keşfi" ile birlikte Türkiye sınırları içinde de tek yönlü, açıklamalı Türkçe sözlüklerin yazıldığını görüyoruz. Bunun en iyi örneği de bugün bile halâ kullandığımız *Kamus-ı Türkî*'dir.¹³ Ayrıca Muallim Naci'nin Sözlüğü de bu konuda önemli Sözlüklerdendir. İlk baskısı 19. yüzyılın sonunda yapılan Redhouse'un sözlüğü de (Osmanlıca)Türkçenin sağlam ve önemli sözlüklerindedir.¹⁴

03.1 Peki bu dönemlerde diğer Türk dillerinin durumu nedir? Bu dönemde Osmanlı sahası dışında 19. yüzyılın ortalarından itibaren diğer Türk halklarının aydınları kendi konuşma dillerini yazı diline dönüştürmeye başlamışlarsa da klasik dil olarak Doğuda Çağataycayı, Kuzeyde Tatarcayı anmalıyız. Coğrafya itibarıyla Çarlık Rusyasının işgali altındaki Türk halklarının dilini kapsayan ilk önemli sözlük olarak Budagov'un sözlüğü akla gelir.¹⁵ Tabii en önemli sözlük çalışması Türkbiliminin kurucusu olarak anılan Radloff'ça geçen yüzyılın sonunda başlanıp yüzyılımızın başlarında tamamlanan ve bir-ikisi dışında hemen tüm Türk dil ve lehçelerini kapsayan dev çalışmadır.¹⁶ Radloff'un sözlüğünde önemli olarak, Türkbiliminde anahtar olabilecek bir yere sahip olan iki dil Türkmence ve Çuvaşça yer almaz. Bunların dışında kimi Kafkas Türk dilleri, Sarı Uygurca gibi o gün için çok az araştırılmış, veya hiç araştırılmamış ya da Halaçça gibi hiç bilinmeyen diller yer almaz. Radloff sözlüğünü, kendi hazırladığı ve Rus harflerine dayanan bir

¹³ قاموس ترکی. ش. سامی؛ ۱۳۱۸-۱۳۱۷.

¹⁴ Sir J. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon / Türkçeden İngilizceye Lugat Kitabı*. Constantinople 1890.

¹⁵ L. Budagov, *Sravnitel'nyy slovar turetsko-tatarskiy' nareçiy*. Sanktpeterburg' 1869-1871.

¹⁶ Wilhelm Radloff: *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. Sanktpeterburg'. I. 1893, II. 1899, III. 1905, IV. 1911.

Daha sonra aynı sözlüğün biri Hollanda da (Omeljan Pritsak'ın önemli bir önsöz yazısıyla birlikte) dört cilt halinde, diğeri eski SSCB'de sekiz cilt halinde yapılan iki ayrı ayırması yapılmıştır. Ayrıca yine 1968-74 arası A. von Gabain ve W. Veenker'ce düzenlenen ve sözlükteki sözcüklerin Almanca karşılıklarını ve bunların Radloff'un sözlüğündeki sayfa numaralarını içeren yararlı bir dizin hazırlanmıştır.

yazıçevrimi sistemiyle hazırlanmış, Türk halklarının sözlü ürünlerinde ve bunların dışındaki metin çalışmalarının içinde geçen sözcüklere yer vermiştir. Sözlüğün düzeni ise Türkbilimi çevrelerinde kullanılmayan, Sanskrit sözlüklerin düzenine yakın bir yöntemdir.¹⁷ Radloff, dört ciltten oluşan sözlüğünün ilk cildini ünlülere, 2. cildini gırtlaksı seslere (guttural), 3. cildini yarı ünlülere, dişillere 4. cildini sızıcılara ve dudak ünsüzlerine ayırmıştır (I. cilt ünlüler; II. k, g, h; III. y, n, r, l, t, d, ç; IV. c, ts, s, z, ş, j, p, b, f, v, m).

03.2 Tek tek Türk dillerinin sözlüklerine gelince, ilk önemli sözlük siyasî bir tutuklu olarak Sibiryaya sürülen Pekarski tarafından hazırlanan ve bugün de halâ önemini ve değerini koruyan üç ciltlik Yakutça-Rusça sözlüktür.¹⁸ Nüfusu bugün bile 500 bini bulmadığını sandığımız bir halkın dili için o dönemde bu oylumda bir sözlük yazıldığını belirtirsek sözlüğün önemi biraz daha anlaşılır sanırım. Söz konusu sözlük eski SSCB’de bir defa da tıpkıbasım yöntemiyle basılmıştır. Ülkemizde ise Abdülkadir İnan tarafından yapılan çeviri M harfine kadar, o da sadece bu çeviriye özgü bir yazıçevrimi yöntemiyle TDK yayınları arasında basılmıştır. Burada kullanılan yazıçevrimi sisteminin oldukça kullanışsız bir yöntem olduğunu da hemen belirtelim.

Aşmarin tarafından ise Çuvaşçanın 17 ciltten oluşan ünlü sözlüğü, ünlü ağız sözlüğü hazırlanmış, yine bu sözlük de tıpkıbasım yöntemiyle bir defa da ABD’de (gördüğüm kadarıyla) 4. cildine kadar basılmıştır.¹⁹ Aşmarin, bu görkemli sözlüğünde kimi zaman sadece bir maddebaşı için sayfalar tutan örneklere, açıklamalara yer vermiştir.

03.3 Türk dillerinin sözlükleri üzerine yoğun çalışmalar daha çok 1940’lı yıllar sonrasına rastlar. Yudahin’in ünlü Kırgızca-Rusça sözlüğünün ilk baskısı 1940’tadır. İlk baskısı yaklaşık 25 000 sözcük içeren sözlük 1965’te 40 000 sözcüğü içerir şekilde yeniden basılır. Ülkemizde de ilk baskı Abdullah Battal Taymas tarafından çevrilmiş, TDK yayınları arasında 1945 ve 1948’de iki cilt

¹⁷ Bu konular için bkz. Ahmet Temir, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri, Hayatı-ilmî kişiliği-eserleri*. TDK, Ankara 1991.

¹⁸ Ed. Pekarskiy, *Slovar yakutskogo yazıka* I.-III, 1907-1930. Tıpkıbasımı 1958-1959.

¹⁹ N.İ. Aşmarin, *Thesaurus Linguae Tschuwaschorum/Slovar’ çuvaşskogo yazıka*. I-XVII, Çeboksarı/Kazan’ 1928-1950.

halinde basılmıştır. Aynı çeviri 1988'de TDK tarafından yeniden basılmıştır.²⁰ Daha sonra çeşitli zamanlarda hemen tüm Türk dillerinin ayrı ayrı Rusça karşılıklı sözlükleri basılmıştır: Tatarca, Kumukça, Nogayca, Karaçay-Balkarca, Azerî, Özbekçe, Türkmençe, Başkurtça, Tuvaca, Hakasça, Karakalpakça, Gagauzca, Karayca (Karay-Pol-Rus) vb. SSCB sınırları dışında yaşayan Türk halkları ise bu konuda biraz daha şanssızdır. Örneğin Çin'in Uygur özerk bölgesinde yaşayan Kırgızların, Kazakların²¹, İran'da Azerîlerin, Türkmenlerin, Horasan Türklerinin durumu böyleydi (Çinceden Kazakçaya kapsamlı bir sözlük bulunduğunu da burada belirtelim). Bu konuda daha şanslı olan Uygurların Çince-Uygurca, Uygurca-Çince veya yabancı araştırmacılarca düzenlenen diyalekt sözlükleri vardı.²² Ancak bir kaç yıldan beri çıkartılmaya başlanan ve şu an 4. cildine geldiğini öğrendiğimiz Uygurca sözlük Uygurca açısından daha da sevindiricidir.²³ Azerbaycanın bugünkü İran sınırları içinde kalan kısmında ise bir kaç yıldan beri arka arkaya iki ayrı sözlük hazırlanmıştır.²⁴ Yine İranda nüfusları çok az olan çeşitli Türk soylu halkların dilleri Profesör Doerfer'ce araştırılmaktadır. Bu dillerden Halaççanın sözlüğü çoktan yayınlanmış olup diğerleri üzerine de çok sayıda çalışma yayınlanmıştır.²⁵

03.4 1960'lı yıllardan beri de SSCB sınırları içinde kalan Türk dillerinin tek yönlü sözlükleri çıkartılmaya başlanmıştır. Bunun en iyi, ilk örneklerinden birisi 1965'te Hamzayev'çe çıkarılan *Türkmen dilinin sözlüğü*'dir.²⁶ Bunu 4 ciltle Türk dillerinin en güzel sözlüklerinden birisi olan *Azerbaycan dilini izahlı lügeti* izler.²⁷ En oylumlu çalışma ise toplam on ciltten oluşan Kazakça sözlüktür.²⁸ Devamla şu ana

²⁰ K. K. Yudahin, *Kirgizsko-russkiy slovar'*. Moskva 1965;

Kırgız Sözlüğü I-II, çeviren: Abdullah Taymas TDK Ankara 1945, 1948.

²¹ *Hanzuşa-Kazakşa Sözdik*. Şinciañ halık baspası. (tarihsiz?)

²² Robert B. Shaw, *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kâshghar and Yarkand). Part II. Vocabulary, Turki-English*. Calcutta 1880. Sonra sırasıyla Raquette ve G. Jarring'in sözlükleri gelir. 1982'de (daha 1953'te) *Uygurçe-Henzuçe Lüget* yayımlanır. Uygurca için önemli bir sözlük ise Emir Necip'in Uygurca-Rusça sözlüğüdür. *Henzuçe-Uygurçe Lüget*; 1974. Uygurca sözlükler için bkz. K. Öztöpcü *TDA 3* (1993).

²³ *Uygur Tilining İzahlık Lüğiti I: A-P*. Milletler Neşriyatı, Pekin, 1990; II: T-H. 1991.

²⁴ *Azerbaycanca-Farsca Sözlük* آذربایجانجا - فارسجا سۆزلۆک . Tahran 1369, 1144 sayfa.

²⁵ Gerhard Doerfer und Semih Tezcan, *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*. Budapest 1980.

²⁶ *Türkmen dilinin sözlüğü*. Aşkabat 1962.

²⁷ *Azerbaycan dilinin izahlı lügeti*. I-IV, 1966 -1987.

²⁸ *Kazak tilinin tüssündürme sözdüğü* 1-10, Almatı 1974-1986.

kadar 1. cildini gördüğümüz *Kırgız tiliniñ tüşündürmө sözdügi*,²⁹ *Uzbekçening izohli lugati (I-II)*³⁰ ve *Tatar teleneñ añlatmalı süzlege*'ni sayabiliriz.³¹ Rusça ve açıklamalı sözlüklerden sonra bu dillerde sıra deyim sözlüklerine gelmiş ve art arda deyim sözlükleri yayımlanmaya başlanmıştır: *Kazak tiliniñ frazeologiyalık sözdügi* vb.³²

04. Peki durum bizim Türkçemiz için nasıldır? Şemsettin Sami Efendi'nin hazırladığı sözlükle Türkçe çağdaş anlamda ilk sözlüğüne kavuşmuş, ancak uzun yıllar boyu bu sözlük genişletilip geliştirilememiştir.³³ İlk önemli çalışma M. Ağakay başkanlığında TDK tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu sözlüğe esas olarak Ş. Sami'nin sözlüğündeki sözcükler ile o dönemden 1945'e kadar Türkçeye girmiş, türetme ve derleme yoluyla Türkçeye kazandırılmış sözcükler alınmıştır.³⁴ Türkçe Sözlük bu tarihten sonra ilgi görmüş ve sizlerce de bilindiği üzere bir kaç baskısı yapılmıştır. 1970'li yıllarda yapılan 6. baskısı ise son şekline oldukça yakındır. Bu son baskı, uzun süre yapılan çalışmalar sonucu geliştirilmiş, genişletilmiş ve 1983'te iki cilt olarak basılmıştır. 1988 yılında ise yeni TDK'ca eski sözlüğe dayanılarak bilinen sözlük yayımlanmıştır.

Her iki sözlükle ilgili bir iki noktaya değinecek olursak (1983 ve 1988), her iki sözlüğün de önceki baskılarına göre üstün yönleri var ise de, sözlük bilimi açısından halâ bir takım eksiklikler taşımaktadırlar. Örneğin 6. baskıda kimi yabancı sözcüklerin kökenleri, geldikleri diller belirtilmediği gibi söz konusu sözcüklerin asıl şekilleri de verilmemiş, Arapça veya Farsça ibaresiyle yetinilmiştir. Ancak kişisel ilişkilerimiz yoluyla duyduğumuz kadarıyla bu sözlüğün TDK'nin kapatılma olasılığından dolayı aceleye getirildiğidir. Eski sözlüğe göre yeni saviyle yayımlanan 1988 baskısında ise Batı kökenli veya Arap, Fars kökenli sözcüklerin kökeni ve girdikleri diller belirtilirken, her nedense, Moğolcadan giren sözcükler belirtilmemiştir (ayrıca maddebaşlarının açıklanışında yer verilen örnek cümlelerdeki yanlışlıklar da herkesçe bilinmektedir). Bu durum Türkçe üzerinde çalışma yapacak

²⁹ *Kırgız tiliniñ tüşündürmө sözdügi*. Frunze 1984, I-.

³⁰ *Uzbekçening izohli lugati (I-II)* 1981.

³¹ *Tatar teleneñ añlatmalı süzlege*. I-III 1977-1981.

³² Bkz. T. Tekin, " İ Keng'esbayev, Kazak tilining' frazeologiyalık sözdügi", *TDAY-B* 1982-1983: 281-288.

³³ Ş. Sami, *Kāmūs-ı Türki* قاموس توركى . İstanbul 1317-1318.

³⁴ *Türkçe Sözlük*. TDK 1945, bkz. Önsöz.

olanları yanıtlanabileceği gibi sözlükbilimi açısından da bir eksikliklerdir. Örneğin yeni kuşaktan bir genç *tepsi, şölen, üye, ülke, karakol* gibi sözcükleri Türkçe kabul edip çözümlenmeye kalkarsa yanılığa düşecektir. Buna yakın tarihten ilginç bir örnek verecek olursak, bir ilin “Emniyet Müdürü”nün karakol sözcüğünün, hemen ülkemizde çoğunluğun düşündüğü gibi, *kara* renk sıfatından ve *kol* adından oluştuğunu düşünmesi “karakolları pembekol yapacağım” demesidir. Türkçe sözlüğün kökenbilim açısından bir başka eksikliği de eski alıntılarının belirlenip gösterilememiş olmasıdır, örneğin kimi Çince alıntılar gibi. Belki de bu ve benzeri eski alımlar *Yabancı Sözcükler Sözlüğü* adı altında ele alınacak daha özelleşmiş sözlüklerde ele alınabilir.³⁵ Türkçe için sadece TDK’ca sözlükler hazırlanmamış, zamanla kimi yayınevlerince ve kişilerce de önemli çalışmalar yapılmıştır. Örneğin Meydan Larousse Ansiklopedisi ve Pars Tuğlacı’nın sözlüğü gibi.³⁶

Bu arada Türkçedeki alınma sözcükler üzerine yapılan önemli çalışmalarını kısaca anmak gerekirse, bunlardan ilk önemli, bilimsel çalışma A. Tietze’nin *Derleme Sözlüğü*’ne dayanarak Anadolu ağızlarındaki (Yunanca)alınmalar üzerine yaptığı çalışmadır.³⁷ Yakın zamanda bu konu yeniden ele alınmış ve Tzitzilis tarafından yaklaşık 500 yeni sözcük ayrıntılı bir şekilde çalışılmıştır.³⁸ Yine S. Stachowski tarafından da Arapça (Farsça) sözcükler ele alınmıştır.³⁹ TDK tarafından uzun çalışmalar ve emek sonucu hazırlanan *Derleme Sözlüğü*’nün ise bizim için bir övünç kaynağı, zamanı ve günümüz için önemli, değerli bir çalışma olduğunu belirtelim. *Derleme Sözlüğü*’ne koşut olarak yapılan bir başka önemli sözlük çalışması ise 13. yüzyıldan 19. yüzyıla değin Osmanlıcanın sözvarlığını kapsayan *Tarama Sözlüğü*’dür.⁴⁰

³⁵ Bu konunun ilk örneklerinden birisi olarak M. N. Özön’ün *Türkçe Yabancı Kelimeler Sözlüğü*’nden söz edebiliriz (İstanbul 1962).

³⁶ *Meydan Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*; Pars Tuğlacı, *Okyanus 20. Yüzyıl Ansiklopedik Sözlük*, İstanbul 1971.

³⁷ Andreas Tietze, “Griechische Lehnwörter im Anatolischen Türkisch”, *Oriens* 8 (1955): 204-257.

³⁸ Christos Tzitzilis, *Griechische Lehnwörter im Türkischen*. Wien 1987.

³⁹ Stanisław Stachowski, *Studien über die arabischen Lehnwörter im osmanischen-türkischen*. I-IV, 1975-1986.

⁴⁰ *XIII. yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyle TARAMA SÖZLÜĞÜ*. I-VII, TDK, Ankara 1963-1974.

05. Bugün için eskimiş de olsa, kökenbilim adını taşıyan Türk dillerinin ilk sözlüğü Vámbéry'ye aittir.⁴¹ Osmanlıca veya Türkçe içinse Bedros Efendi'nin sözlüğünü anmalıyız.⁴² Türkçenin tarihsel ve kökenbilim sözlüklerine gelince, bu konu tamamlanmış değilse de o kadar boş bırakılmış da değildir. Radloff ve Thomsen'in runik harfli metinleri ilk olarak okuyup yayımlamalarından sonra Köktürk döneminin sözvarlığı ortaya çıkmış, daha sonra ülkemizde H.N. Orkun'un diğer küçük runik harfli metinleri de toplayıp yayınlaması ve bu metinlere bir de sözlük cildi eklemesiyle ilk Eski Türkçe-Türkçe sözlüğe kavuşmuş olduk.⁴³

Uygurcanın ilk önemli sözlüğü olarak da W. Bang ve A. von Gabain'ce kendi yayımladıkları metinler için hazırladıkları çözümlemeli dizin akla gelir.⁴⁴ Ülkemizde de Ahmet Caferoğlu'ca yapılan çalışma iki kez basılmıştır.⁴⁵ Bu çalışmalardan sonra, Köktürk, Uygur, Karahanlı dönemlerinin sözvarlığını ortaya koyan ilk önemli ve geniş oylumlu çalışma Sovyet Türkbilimcilerinin hazırladığı *Eski Türkçe Sözlük*'tür.⁴⁶ Bu sözlükte o dönem metinlerinde, Köktürkçe, Uygurca ve Orta Türkçede geçen bütün sözcüklere, kökenleri gözetilmeksizin *a, b, c* sırasıyla yer verilmiştir.

Hemen aynı yıl M. Räsänen tarafından hem tarihî hem de çağdaş dilleri bir arada içeren ve "deneme" başlığı adını taşıyan sözlük yayımlanmıştır. Sözkonusu sözlükte bugünkü Türkçe, Yakutça, Türkmence vb. dillere yer verilirken, Uygurca, Orta Türkçe veriler de bunlarla birlikte ele alınmıştır.⁴⁷ Bu sözlüğün düzenine gelince, maddebaşları belli bir döneme veya dile göre dizilmemiş olup, karışık bir

⁴¹ Herrman Vámbéry, *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen*. Leipzig 1878/ıtkıbasımı Osnabrück 1972.

⁴² Bedros Kerestedjian, *Matériaux pour un dictionnaire étymologique de la langue turque*. Constantinople 1891/Londres 1912/ıtkıbasım Amsterdam 1971.

⁴³ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazuları IV*, TDK 1941, ilk üç ciltle birlikte yeni baskı TDK 1986.

⁴⁴ W. Bang und A. von Gabain, *Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der türkischen Turfan-Texte*. Berlin 1931.

⁴⁵ Caferoğlu Ahmet, *Uygur Sözlüğü*; Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. TDK, İstanbul 1968.

⁴⁶ *Drevnetyurkskiy slovar'*. V.M. Nadelyayev, D.M. Nasilov, E.R. Tenişev, A.M. Şçerbak, Leningrad 1969.

⁴⁷ Martti Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki 1969; *II Wortregister* 1971 (I. Kecskemeti).

sisteme göredir. Örneğin bir Kıpçak sözlükçüsü Ebû Hayyân'dan alınan *yavı* örneğinden sonra ana şekli *yāz* olarak kurulup yine bu ana şeklin maddebaşı yapıldığı 'bahar' (* *yāz*) sözcüğü, hemen sonra da, çağdaş bir dilden, Türkmenceden *yāz*- eylemi yer alır (s. 193). Ancak 1971'de hazırlanan ve bu sözlükte geçen örneklere alfabetik bir sırayla yer verilen (Yakutça, Çuvaşça, Genel Türkçe, Moğolca ... gibi) Index sözlüğün sıra düzeninden kaynaklanan sorunları çözüyor.

Eski Türkçenin bugün standart olarak kullanılan sözlüğü ise Sir Gerard Clauson'a aittir.⁴⁸ Clauson sözlüğüne, adından da anlaşılacağı üzere 13. yüzyıla kadarki Eski Türkçe metinlerde geçen sözcükleri almış, karşılaştırmalarda ve köken açıklamalarında Osmanlıca, Çağatayca, ve diğer yeni Türk dillerine de yer vermiştir. Yaklaşık bin sayfadan oluşan bu önemli sözlük önce ünlülerle başlar, sonra sırayla diğer ünsüzlere yer verir. Sözlük *a, b, c* sırasına göre düzenlenmemiş olup hece sayısı ve ünsüzler esas alınarak sıraya konulmuştur. Bu da tarihî metin çalışması yapan araştırmacılar için bir kolaylıktır. Önce ünlüyle başlayan sonra da ünsüzle başlayan sözcükler ele alınmıştır: *a, e, ı, i, o, ö, u, ü, b, ç, d/t, k/k ...* gibi. Örneğin *b* maddesinde sırasıyla ilk şu sözcükler yer alır: *ba, be, bi, bu, ba-, bıç-/biç-, baça, poçı, baça-, bıçtur- ...* gibi. Ancak bu sözlükte o dönem metinlerinde geçen ve Türkçeleşmediği kabul edilen yabancı kökenli sözcüklerin çoğuna yer verilmemiştir. Kısacası bu sözlükte Arapça, Farsça, Sanskrit, Soğdca, Çince sözcükler pek yer almaz. *baçak*'oruç', *nom* 'öğreti; kural', *çından* 'sandal ağacı (ve onun rengi)' gibi yaygın olan belli sayıda alınma sözcük sözlüğe girmiştir. Yaklaşık on yıl önce Macaristanda *a, b, c sırasıyla* hazırlanan bir dizin ise, bu sözlüğün sıralanış düzeniyle sorunu bulunan, konuya yabancı araştırmacılar için oldukça yararlıdır.

Eski Türkçenin bir dönemi, ancak uzunca ve önemli bir dönemi olan Uygurca içinse yaklaşık 15 yıl önce yayımına başlanan ve tamamlandığında Uygurcanın sözvarlığını ortaya koyacak olan bir çalışmadan söz etmek istiyoruz: *Uygurca Sözlük*.⁴⁹ Değineceğimiz sözlüğün bugüne kadar yaklaşık 280 sayfası (dört fasikül) yayımlanmış olmasına karşın bu 280 sayfa sözlüğün sadece *a* harfinden *ayat-*

⁴⁸ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Index Vol. I with a preface by A. Róna-Tas. Szeged 1981.

⁴⁹ Klaus Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch*. 1-4 (a - ayat-), Wiesbaden 1977-; (Tanıtımı: O.F. Sertkaya, *TDED* 23, 1981: 347-352).

eylemine kadarki bölümünü kapsamaktadır. Yakında yayımlanacak olan beşinci fasikül ile *a* maddesi tamamlanıp *e* maddesine başlanacaktır. Sanırım bu sizlere sözlüğün tamamlandığında ne kadar ayrıntılı olacağı konusunda bir fikir verebilir. Sözlükte Uygurca sözcüklerin yapısı açıklanmakta, yapılan kökenbilim açıklamalarına yer verilmekte, daha sonra her sözcük işlevine göre alt maddelerde açıklanmaktadır. Bu sözlükten bir örnek vermek gerekirse, ‘ağız’ maddesi şöyle düzenlenmiştir: önce **agız** olarak sözcüğün yazıçevrimi, sonra ‘‘QYZ olarak tek tek nasıl yazıldığını gösteren harfleri verilmiş, devamla Hamilton’un ‘‘ag ‘bir şeyin ağı, boşluğu, bacak arasındaki boşluk’ + ız’’ şeklindeki köken açıklaması ve sözcüğün farklı yazımlarının harfçevrimi (‘‘Q’Z, ‘‘QZ gibi) verilmiştir. Maddenin açıklanışı ise şöyledir: Ad: a) bel(irteç): a) ‘ağız’: 1) bel(irli bağlam): *y(ı)par k(a)ra tuz bilän a.+ınta tutzun* ‘(bu küllü) hoş bir koku ve kara tuz ile ağızda tutsun!’ (‘ağız’ın geçtiği diğer örnek cümleler) b) ‘yutak, boğaz deliği’: c) mecaz ‘delik, gedik, açık’d) ‘bent, su bendi’ e) ‘konuşma’ vb. (s. 69-70).

Türkçe için bir diğer önemli yapıt ise Doerfer’ce Yeni Farsçadaki Moğolca ve Türkçe alınmalar üzerine yapılan dört ciltlik çalışmadır.⁵⁰ Bu çalışmanın 2-4. ciltlerinde Farsçadaki Türk kökenli sözcüklere, bunların köken açıklamalarına ve yine bu sözcüklerin geçtiği diğer dillerdeki şekillere ayrıntısıyla yer verilmiştir. Bu önemli yapıt Türkçe sözcükler üzerine yapılmış açıklamaların, kaynağın çoğunu bir araya getirdiği gibi ayrıca değerli köken açıklamalarında da bulunur. Bu yakınlarda ise alfabetik olmamakla birlikte yine Eski Türkçe’nin söz yapımının ele alındığı önemli bir çalışma daha yayımlanmıştır. Çalışmayı hazırlayan M. Erdal birinci ciltte Eski Türkçedeki türemiş adların, ikinci ciltte de eylemlerin yapılarını ele almıştır.⁵¹ 1974’ten beri eski Sovyetlerde yayımlanmakta olan yeni bir sözlükte de eski ve yeni Türk dil ve lehçelerinin sözcükleri ortaya konulmakta ve bu sözcüklerin kökenleri açıklanmaya çalışılmaktadır.⁵² İlk cildi ünlülerden oluşan ve Sevortyan’ca hazırlanan sözlük, yazarın ölümünden sonra diğer araştırmacılarca sürdürülmüş ve

⁵⁰ Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im neupersischen*. I-IV, Wiesbaden 1963, 1965, 1967, 1975.

⁵¹ Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*. Wiesbaden I-II, 1991 (Tanıtım: T. Tekin, *Dilbilim Araştırmaları* 1993).

⁵² E.V. Sevortyan, *Etimologičeskiy slovar’ tyurkskih yazıkov. Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovi na bukvi glasniye*. Moskva 1974, [Этимологический словарь тюркских языков. Обще-тюркские и межтюркские основы на гласные.]; ‘‘b’’ 1978, ‘‘v’’, ‘‘g’’, ‘‘d’’ 1980. (Tanıtım: T. Tekin, *TDAY-B 1975-1976*).

bugüne değin 2, 3 ve 4. ciltleri yayımlanmıştır.⁵³ Bu sözlüğün her cildinin sonunda o ciltte işlenen sözcüklerin bir de dizini yer alır.

Ülkemizde de Tarihsel Sözlük adı altında TDK tarafından önceden tasarlanan ve işlenmek üzere malzemesi hazırlanıp hatta küçük bir örnek cildi de hazırlanan bir tür köken sözlüğünden söz edebilirsek de, ne yazık ki TDK'nin kapatılmasıyla bu yararlı çalışma da yarım kalmıştır.⁵⁴ Buradan da *od* 'ateş' maddesine değinirsek, önce sözcüğün Osmanlıcada görülen Arap harfli iki ayrı yazımına (اد، اد) sonra Az., Trkm., Orta Türkçe, Uygurca, Köktürkçe şekillerine yer verilmiş, sonra sırasıyla anlamları ve kalıplaşmış şekilleri (*oda atmak, oda salmak* gibi) gösterilmiştir (s. 29b).

Bu sözlüklerin dışında kimi önemli yapıtların Kutadgu Bilig, Satır Arası Kuran Çevirisi, Codex Cumanicus gibi önemli eski dil anıtlarının tek tek sözlükleri hazırlanmıştır.⁵⁵

Tek tek kimi Türk dil ve lehçesi için de önemli kökenbilim çalışmaları yapılmıştır, örneğin Çuvaşça, Yakutça ve onun lehçesi Dolganca, Kazakça için yapılan çalışmalar.⁵⁶ Son ikisinden birer örnek verirsek, Dolganca: *ötüö, ütüö* 1. iyi; *ö.-te huok* 'iyi değil'; *ö. bagadı* 'çok güzel'...2. iyilik, iyi huy. - Kökeni: =

⁵³ *Etimologičeskiy slovar' tyurkskiĥ yazıkov. Obřçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvi "c", "j", "y"*. Red. L. S. Levitskaya, Moskva 1989, 291 s.

⁵⁴ *Türkiye Türkçesinin Tarihsel Sözlüğü*. Örnek. Haz.: A.S. Levend, A. Dilâçar, C. Dilçin, TDK, Ankara 1972.

⁵⁵ Reřid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig III, Indeks*. Yay. K. Eraslan, O.F. Sertkaya, N. Yüce, TKAE, İstanbul 1979;

Semih Tezcan, "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *TTK Belleten*, c. XLV.2, Nisan 1981, sayı 178: 23-78;

K. Grønbech, *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhagen 1942;

János Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*. Budapest 1976.

⁵⁶ V.G. Yegorov, *Etimologičeskiy slovar' çuvařskogo yazıka*. Çeboksarı 1964 (→ H. Eren, TDAYB 1972-1);

Stanisław Kałuźyński, "Etimologičeskiye issledovaniya po yakutskomu yazıku. Dvuslojniye osnovı...", (I-VII) *RO* 40-45, 1978-1986.

Marek Stachowski, *Dolganischer Wortschatz*. Kraków 1993.

Kazak tiliniñ kısqaça etimologiyalık sözdigi. Almatı 1966.

Yak. *ütüö* < * *edgü* > Eski Tü. *eygü* (s. 201); Kazakça: *mıyık* mıyığınan külöv. *Düşpandı jerdi körgende mıyıktan külip kuvangan* (Jambıl). Bul söz keybir türki tilderinde *murt* magınasında jumsaladı, başkurtşa *mıyık* ‘murt’: “*mıyık astınan kölöv* ‘mıyığınan külöv’ ... ” (s. 145). *mıyık* ‘bıyık’ sözcüğü verildikten sonra ‘bıyıyla gülmek’ deyimini ve geçtiği örnek cümle ve Başkurtça ‘bıyık altından gülmek’ deyimine yer verilir.

Türk dil ve lehçelerine ait sözlüklerin adları bu tür çalışmanın sayfalarına sığmayacak kadar çoktur. Bizim burada andıklarımız hemen her dönemin, dilin en tipik sözlüğüdür. Tüm bunlardan sonra Türkçenin ve Türk sözlükçülüğünün görevlerini, dileklerimizi kısaca şöyle sıralayabiliriz:

- Türkçe Sözlük’ün çağdaş bir anlayışla değindiğimiz eksiklikleri, çeşitli dergilerde çıkan yazılarda ele alınan hataları giderilerek yeniden düzenlenmesi, herhangi bir yazar ayrımı gözetilmeksizin, ilgili maddeyi en iyi biçimde yansıtan cümle örneklerine ve onların yazarlarına yer verilmesidir.
- Bununla bağlantılı olarak, Türkçenin artık üzerinde uzlaşılan bir yazıma kavuşturulması ve yazım kılavuzunun buna göre hazırlanması.
- Şimdiye kadar yapılan çalışmalar da göz önüne alınarak Türkçenin ayrıntılı ve bütünlüklü deyimler sözlüğünün hazırlanması
- Teknik yenilikleri, ilerlemeyi kucaklayacak şekilde daha önce hazırlanan terim sözlüklerinin gözden geçirilmesi, geliştirilmesi.
- Başta Türkçe olmak üzere, bütün Türk dil ve lehçelerinin kökenbilim sözlüklerinin, karşılaştırmalı sözlüklerinin hazırlanması.